
Od práce emancipující k práci mizející*

PETR MAREŠ**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

From Work as an Emancipator to Work That's No Longer There

Abstract: Paid work has long been the chief ordering principle in the social structure of the personal lives of individuals, the source of their emancipation and the measure of their success. In recent decades, however, it has lost this potential. The dream of full employment has vanished and it may be necessary to re-think the attitude whereby citizens are understood as working citizens, whose rights are derived from their paid work. A number of authors have tried to come to terms with this new reality, which gives rise to various possible scenarios for the future development of society. Is paid work perhaps ceasing to be a requirement and becoming a privilege? For the time being scenarios of this kind are of course in many ways purely visionary in character and founded on ideological bases. Therefore, how realistic they in fact are may be viewed with considerable scepticism. Nonetheless, they evidently address a problem that societies in the developed industrial countries will also be forced to deal with in the near future.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2004, Vol. 40, No. 1–2: 37–48

Úvod

Předmětem této statě není práce v antropologickém či filozofickém smyslu, ale placená práce, mající nejčastěji formu zaměstnání. Tato její podoba je současně produktem i spolutvůrcem industriální civilizace, v níž nabyla v průběhu posledních století takového významu, jaký nemá v historii lidstva obdoby [Beck 1992: 139]. Je zde vnímána jako zdroj bohatství a eliminace bídy, jako základ veškerého tvoření, budoucnosti a pokroku i společenského řádu. Je považována za integrující prvek společnosti, jejíž občané byli a jsou chápáni především jako občané pracující. Prostřednictvím placené práce se stávají plnoprávními členy této společnosti [Gorz 1999: 55] a od placené práce je odvozena i řada práv, jímž se v ní těšili a těší.

Placená práce se proto stala v industriální společnosti též základem sebevědomí jedinců a jejich sociálních zkušeností. Osou, kolem níž se soustřeďují a fixují jejich osobní i sociální identity a životní projekty. Ovlivňuje nejen jedince, ale i rodiny, do jejichž životní úroveň, úroveň konzumu i životního stylu se promítá úspěch či neúspěch jejich příslušníků v placené práci. Jako taková se placená práce po dlou-

* Tato studie vznikla s podporou grantu GA ČR 403/03/1007.

** Veškerou korespondenci zaslejte na adresu: Prof. PhDr. Petr Mareš, CSc., Katedra sociologie, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, e-mail: pmares@fss.muni.cz

hou dobu zdála být neotřesitelnou lidskou potřebou, hodnotou i povinností. A to nejen v étosu podnikatelského prostředí a v étosu střední třídy, orientovaných na výkon. I když především zde byla práce vnímána nejen jako zdroj prostředků nutných k životu a základ sociálního statusu, ale i jako prostředek k morálnímu sebezdokonalení, či jako jeden z důležitých pramenů etických standardů společnosti. Nemít práci bylo dle většiny zahanbující a deprivující. Nechtít ji bylo dle mnohých abnormální, amorální a trestuhodné. Pro většinu populace tomu je tak stále. Můžeme to vnímat jako doznívání životních postojů, které Max Weber pojímal jako protestantskou etiku. V jeho výkladu moderní kapitalismus ve svých počátcích vyžadoval určitý charakterový typ člověka upnutého na práci, která opět vyžadovala určitou specifickou legitimizaci, jež jí poskytl kalvinismus. Povolání a práce dostaly náboženskou kvalitu a práce, jako bohubilý způsob života, se stala cestou ke spáse. Takto zrozená protestantská etika pak byla hnacím motorem expanze kapitalismu.¹ Na rozdíl od předcházející minulosti legitimizovala jakoukoliv práci přinášející příjem a sankcionovala ji pro člověka jako nezbytnost i povinnost. Chápala však takovou práci též jako přijatý úkol a službu veřejnosti.²

Dosavadní moderní diskurs kolem zaměstnanosti a nezaměstnanosti je založen na přesvědčení o centrální úloze placené práce pro život jedince i společnosti. Placená práce představuje pouto vážící člověka k realitě a chrání ho před nebezpečím, že ho ovládnou fantazie a emoce [Freud 1990]. Určuje životní způsob člověka, jeho sociální kontakty, osobní identitu, a dokonce strukturuje, v krátkodobém i dlouhodobém horizontu, čas jehožití [Jahoda 1979]. Nezaměstnanost, jako stav bez placené práce, je pak přinejmenším od 30. let dvacátého století popisována nejen jako materiální strádání jedinců a domácností v chudobě, ale i jako jistý druh jejich sociální smrti [Bakke 1933]. Dlouhá řada sociálních hnutí i jednotlivých politiků, ekonomů či sociálních vědců proto v dlouhém sledu usilovala o „plnou zaměstnanost“.³ Příprava k placené práci a internalizace požadavků na její výkon – ať již to bylo ukázkování těla a ducha [Foucault 2000], či socializace hodnot a návyků potřebných v hromadné výrobě [Illich 1981] – představovaly v industriální společnosti po řadu století nejmohutnější indoktrinační proud.

¹ Bell [1999: 274] stručně vymezuje její obsah jako zbožnost, šetrnost, disciplinovanost, rozvážnost, odříkání a horlivou oddanost práci.

² Příručka pro personalisty fy Baťa z třicátých let 20. století nabádá: „První podmínkou prospívání našeho závodu jest, abyste se nedomnívali, že závod je jen váš, jen pro vás. ... Pokud budete sloužit velké myšlence (veřejnosti), potud budete ve shodě se zákony přírodními i lidskými. Jakmile ale budete pamatovat jen na sebe, jakmile přestanete sloužit svým závodem obecně, stanete se zbytečnými a padnete neodvratně.“

³ Tak, jak její požadavek ve 40. letech formuloval Beveridge, představovala nárok muže, jakožto živitele rodiny, na placenou práci. Její obsah se ovšem časem změnil, zejména se vstupem žen na trh práce. Podle Giddense [2001] starý trh práce představoval prostor, v němž muži ohrožení nezaměstnaností byli ochotni dělat jakoukoliv práci za mzdu, která jim i jejich rodinám umožňovala přežít, a na němž masová produkce vytvářela pro většinu stabilní, ale nevděčné podmínky práce. Dnes si ovšem řada autorů klade otázku, zda je plná zaměstnanost ještě dosažitelná, někteří i otázku, zda je její dosažení ještě stále žádoucí [Offe 1989].

Dnes se však objevuje stále více symptomů toho, že smysl života a identita jedince již nespočívají pouze v práci. Diskutuje se o úpadku a vytrácení se protestantské etiky práce. Jsou zpochybňovány spotřební zvyklosti, které jsou spojeny s érou, v níž placená práce dominovala. Érou, jež byla založena na stabilní nukleární rodině s mužem jako živitelem a na sociálním řádu garantovaném byrokratickými organizacemi (takovými byla i většina podniků) a státem. Objevují se varování, že pokračování civilizace, založené na placené práci a na spotřebě s ní spojené, povede k vyčerpání přírodních zdrojů a k nevratným změnám v životním prostředí, které ohrozí samotnou existenci lidstva. Nabízejí se alternativní způsoby života rezignující na expanzi materiální spotřeby a založené na konceptech dobrovolné skromnosti, udržitelného způsobu života, či ekologického luxusu (za mnohé lze z početné literatury uvést [Meadows et al 1992; Inglehart 1977 a 1990; z české provenience Librová 1994 a 2003]).⁴

Současně rostou nároky na obsah práce. Reich [2003] upozorňuje na to, že v časech velkovýroby bylo možné dosáhnout ekonomické efektivity jen koordinací pracovních míst jako hodinového stroje a cenou za to byla často pracovní nuda. S tím se dnes není ochoten spokojit stále rostoucí počet jedinců. Nevolá se již ani tak po získávání identity prostřednictvím práce jako po práci, jež je vyjádřením identity [Nassehi 2000: 177], osobním naplněním (příležitostí k osobnímu růstu, radostí a zábavou). Ctností člověka spojeného s velkovýrobou a velkými organizacemi [Whyte 1956] byla efektivita a konformita. Ctností, nejvíce žádanou dnes, je kreativita [Brooks 2001]. Potíž je jen v tom, že efektivní mohli být v době hromadné výroby téměř všichni, zatímco kreativními mohou být jen někteří. A to v době, kdy se významným znakem trhu práce stává nejen nedostatek placené práce, ale i koncentrace nezaměstnanosti v určitých sociálních kategoriích, které jsou na trhu práce marginalizovány, nebo jsou z něho dokonce větší měrou než ostatní vylučovány. Zatímco poptávka po vysoce kvalifikované pracovní síle je vyšší než její nabídka, běžné pracovní lze nahradit stroji.⁵ Levnou pracovní sílu lze nahradit ještě levnější prací v průmyslově méně rozvinutých zemích, ale i prací kvalifikovanějších pracovníků. A tak „vysoká nezaměstnanost uprostřed hospodářského růstu nastoluje otázky hospodářského rozvoje, dějin práce a občanství“ [Dahrendorf 1990: 141]. Metaforicky vyjádřeno: od počátků moderního industriálního věku placená práce opsala jakousi spirálu od práce emancipující k práci mizející.

⁴ V roce 1841 napsal (v intencích protestantské etiky práce) Gerge Grey o australských domorodcích, že jsou navyklí pohybovat se *zahálčivě* z jednoho místa na druhé a cestou *lenošně* sbírat potravu. Asi o 140 let později americký antropolog Marshall Shaling v těchto souvislostech hovoří o původní blahobytné společnosti, v níž jsou *omezené potřeby uspokojovány s minimem úsilí*, přičemž obojí nepřetěžuje *její životní prostředí* [Leakey a Lewin 1984].

⁵ Oslabuje to i doposud vysokou pracovní jistotu příslušníků početné střední třídy, kterou zformovala a vybavila specifickým habitusem hromadná výroba. Rozvoj informačních technologií vytváří nejen poptávku po symbolických analyticiích [Reich 1995], ale současně zpochybňuje i jejich nenahraditelnost. Nehledě na obecný tlak k jejich flexibilitě, v situaci, kdy výtěžky závisejí na proměnlivé hodnotě, kterou má zaměstnanec pro zákazníky [Reich 2003].

Práce emancipující

V rané modernitě se, jak byl přesvědčen Adam Smith, placená práce stala mocným nástrojem emancipace chudých. Ti totiž mohli být na pracovním trhu považováni za racionální subjekty směny a ne již jen za pouhé objekty péče a manipulace ze strany jiných skrze charitu. Stejně jako ostatní, i oni zde disponovali určitým vlastnictvím. Svou pracovní silou, kterou mohli na trhu práce „svobodně“ směňovat [Dean 1991: 135]. Smith v tomto ohledu ovšem reprezentuje jen jeden z myšlenkových proudů modernity. Marx a jeho následovníci, na rozdíl od Smithe, nepiší o emancipaci, ale o odcizení a profesionálním zotročení (vlastnictví výrobních prostředků a vlastnictví pouhé pracovní síly jsou nesouměřitelné a zakládají nerovné postavení na trhu práce). Konstatují, že chudí jen přešli z klauzur špitálů, věznic a workhousů do klauzur továrních dílen. To, co pro Smithe bylo symptomem emancipace, totiž nutnost osvědčovat se na trhu práce jako svobodný subjekt, brání podle nich člověku, aby se osvobodil od cizích a falešných potřeb, které mu svět placené práce ukládá [Marcuse 1964: 33]. I u Marxe je ovšem práce vnímána jako šance pro emancipaci, ale v jiném smyslu než mínil Smith. Vytváří prostor budování kolektivní identity dělníků, nezbytné pro jejich emancipaci skrze zrušení soukromého vlastnictví. Co se týče této kolektivní identity, placená práce skutečně vymezuje oblast společenské rovnosti, která je založena na podobné kvalifikaci, obdobném obsahu práce a analogické pozici v kooperujících strukturách. Již před Marxem a nezávisle na jeho učení se tak stávala základnou sociální solidarity. Ta byla zpočátku lokální, podobná solidaritě středověkých cechů. Brzy však expandovala, ve formě odborů a politických stran, na celou třídu manuálně pracujících. Zpočátku jen v hranicích národních států, zatímco Marx požadoval její rozšíření i za tyto hranice.

Od rozšíření placené práce se ovšem očekávalo nejen to, že se stane zdrojem bohatství a prostředkem eliminace chudoby, či zdrojem identity pracujících. Práce měla být také základem nového společenského či morálního řádu. Měla pomoci naplnit ambice moderní doby „podmanit si, ovládnout a kolonizovat budoucnost, kdy chaos bude nahrazen řádem a nahodilosti předvídatelným (a ovladatelným) vývojem událostí“ [Bauman 2002: 219].⁶ Převýchova prací se stala utkvělou představou vtělenou do anglických workhousů a kontinentálních špitálů rané modernity.⁷ Dokonalou podobu nástroje sociální kontroly ovšem práce nabyla až v totalitních projektech. Posílání intelektuálů a živnostníků na manuální práci do továren v 50. letech, aby tam získali dělnickou identitu, stejně jako univerzalita zaměstnání a univerzalita státu v reálném socialismu jako jediného všemocného zaměstnavatele, jsou toho příkladem. V nacistických koncentračních táborech, v sovětském „souostroví Gulag“, v čínské „kulturní revoluci“ či v Pol Potově Kambodži se pak rétorika převýchovy prací snoubila s pokusy o genocidu ras či tříd.

⁶ „Věsti tak gigantický podnik, jako jsou zlínské Baťovy závody, bez stanoveného a pro delší čas určeného plánu, je vyloučeno. (...) Baťovi se podařilo náhodu ze svého podnikání ne sice vyloučit, ale rozhodně silně omezit“ [Erdély 1990: 76].

⁷ Tyto ambice přetrvávají do dvacátého století. Úkol, který mi byl dán, nebyl vybudovat podnik, nýbrž formovat lidi, prohlašoval Tomáš Baťa [Erdély 1990].

Nesmíme ovšem zapomínat ani na druhou stranu mince. Hovoříme-li o opresivní roli placené práce ve společnosti, musíme na druhé straně hovořit i o tom, že z placené práce jsou odvozena mnohá práva, z nichž se dnes těšíme. Platí to přinejmenším o celém souboru sociálních práv, které takto, pro odlišení od práv občanských a politických, pojmenoval v 50. letech T. H. Marshall [1950].⁸ „Placená práce jako klíč k životním šancím byla dlouhou dobu vstupenkou k oprávněním (*entitlements*)“, tvrdí Dahrendorf [1990: 148]. Debata o národním sociálním státu, jenž dnes sociální práva garantuje, je tak současně i debatou o vývoji forem placené práce. Je-li dnešní politický, ale i akademický diskurs v zemích Evropské unie sycen spíše takovými koncepty jako sociální exkluze a sociální inkluze než chudoba a nerovnost, jako tomu bylo dříve, nelze si nevšimnout, že za základní mechanismus sociální inkluze je dnes často považována především placená práce či vzdělávání, zvyšující šanci placenou práci získat a udržet [Giddens 2001].⁹ A nejen to, s placenou prací jsou spojována i již zmíněná práva občanská a politická. Beck [1998: 11] oprávněně konstatuje, že dnešní „demokracie povstala v Evropě a Americe jako demokracie (placené) práce v tom smyslu, že politická svoboda byla odvozena z participace na (placené) práci“.

Práce nepovznášející

Práce, o níž je řeč, byla prací rozdělenou, standardizovanou a normalizovanou. Emancipační étos placené práce byl vykopen převažujícím dehumanizujícím charakterem jejího výkonu. Zřetelné je to v jejích modelových projektech, jako byly „taylorismus“ a „fordismus“, a v důsledcích, jež měla jejich realizace mimo vlastní sféru práce. Zejména máme na mysli expanzi dopravy, šíření konzumu a standardizaci životních způsobů širokých vrstev, fenomén volného času etc. V urbanistice a architektuře se pak pro potřeby hromadné výroby prosadila hromadná výstavba. Počínaje snahou o spojení pracoviště a obydlí v rámci nového sídliště s infrastrukturou pokrývající veškeré potřeby, jako tomu bylo u „ville sociale“ a monofunkčních měst, přes zahradní města a dělnické kolonie vzdalované od místa výkonu práce, až po záměrné oddělení prostoru podle jeho funkcí ve funkcionalistických projektech a v projektech satelitních měst či sídlišť, nám tak důvěrně známých. Jedním z mála příkladů téměř čisté realizace takového projektu práce a z něho odvozených projektů výstavby životního prostoru a života v něm byl baťovský Zlín 20. a 30. let.¹⁰

⁸ Blíže ke konceptu občanských, politických a sociálních práv v některé standardní učebnici sociologie [Giddens 1999].

⁹ Ozývají se ovšem hlasy, že marginalizovaná zaměstnání (nejistá, na zkrácený pracovní úvazek či uzavřená jen na určitou dobu, špatně placená, vyznačující se monotónní či těžkou prací) nemohou být řešením exkluze jedinců či sociálních kategorií z pracovního trhu [Atkinson 1998]. Stejně jako se ozývají názory, že podpora placené práce je sice ve společnosti významným nástrojem sociální inkluze mnohých, ale sama jediná může být zcela paradoxně nástrojem sociální exkluze všech, kdo z jakýchkoliv důvodů (které jsou často nezávislémi na jejich vůli) nemohou být ekonomicky aktivními [Lister 2000].

¹⁰ Baťova koncepce bydlení se příliš nelišila od představ levé avantgardy [Kroha, Honzík, Teige...].

Zde byl tento projekt unikátním způsobem proměněn v síť vztahů mezi lidmi a normou, jež je upravovaly, podporovaných indoktrinací jejich myslí hodnotami, na nichž byl postaven. Placená práce zde měla dát lidem sebevědomí a emancipaci, a to nejen zvýšením jejich kupní síly a konzumu. Ideologie, která ji postavila do svého centra, byla v mnohém podobná protestantské etice. Tak jako protestantská etika, i ona měla dát étos i té nejrutinnější práci, která jinak z člověka činila přívěsek stroje.

Tento myšlenkový projekt zde byl také zalit do betonu výrobních budov a do urbanistického řešení města. Některé organizační zásady baťovské továrny a denní řád internátů pro zde zaměstnané mladé muže a ženy, architektura zlínských budov jako by z oka vypadla Foucaultovým popisům klauzur seminářů a vězení 19. století. Disciplína a kontrola zde vyráběly jedince, továrna i město byly velkým panoptikem. U montážních pásů se, stejně jako stroj, i „tělo stalo prvkem, který lze umístit, přesouvat a členit v souvislosti s druhými ...a čas jedněch byl přizpůsoben času druhých“ [Foucault 2000: 237–238]. Hierarchizovaný, nepřetržitý a funkční dohled se neomezoval jen na výrobní prostory. Společné charakteristiky, kterými Foucault popisoval jak továrny, tak i vězení 19. století: princip elementární lokalizace, pravidlo funkčních umístění, princip okamžité a neomezené kontroly celého sociálního života, klauzura, byt daná mnohem jemněji a sofistikovaněji než zdmi a mřížemi, rozvrh času a zavedení korelace těla a pohybu, vyčerpávající využití, ale také hierarchický pohled, normalizující sankce a jejich kombinace v proceduře zkoušky – to vše zde bylo nejen přítomno, ale bylo vydáváno jak za prostředek růstu blahobytu i zaměstnanosti, tak za prostředek expanze a emancipace.

Práce mizející

Není divu, že současně s emancipující prací takového charakteru je přítomná i touha emancipovat se od ní expanzí volného času. Úvahy o tom se objevují již ve 30. letech dvacátého století [Keynes 1931], ale největší naděje v tomto směru jsou vzbuzeny v 60. letech minulého století. Toto období bylo prodchnuto vizemi o masivní redukci potřeby živé práce, k níž dojde díky novým technologiím [Kahn and Wiener 1967], a vizemi o společnosti volného času, jež bude produktem tohoto vývoje [Dumazedier 1967].¹¹ Původní podoba projektů práce v hromadné výrobě, zkarikovaných již v éře němeého filmu Chaplinovou groteskou *Moderní doba*, se ovšem postupně změnila. Jednak se tyto projekty ukázaly méně efektivními, než se od nich očekávalo [Friedmann 1964], a budily stále silnější rezistenci, jednak se z povahy práce postupně vytrácely mnohé z rysů, na nichž byly tyto projekty založeny. Je ovšem paradoxem, že právě když se změnou obsahu práce zvýšila její potence

¹¹ Tehdejší vize společnosti volného času [například Fourastié 1969], stejně jako tehdejší i pozdější vize o plné zaměstnanosti byly postaveny na technickém a technologickém optimismu a víře v neomezený ekonomický růst, aniž by se braly v potaz jeho společenské i ekologické limity. Ty se staly předmětem vážných debat teprve o něco později [Hirsh 1976; Meadows et al. 1972, Mishan 1977 a další].

emancipovat konkrétního jedince, její potence co do počtu osob, jímž je schopna tuto emancipaci nabídnout, začala klesat.

Realitou našich dnů je práce mizející, což je provázáno i obrácením poměru mezi prací a bohatstvím. Zatímco dříve placená práce vytvářela bohatství, dnes bohatství vytváří práci [Gorz 1999: 56]. Technický pokrok a ekonomický růst nepřinesly, jak se původně předpokládalo, ani růst zaměstnanosti, ani redukci rezervní armády nezaměstnaných. Naopak navzdly oddělily růst materiální výroby od růstu počtu zaměstnaných a učinily je vzájemně nezávislé. Růst produkce lze dnes zabezpečit i při neúplné zaměstnanosti. Dahrendorf [1990: 141–144] to vyjádřil zřetelně: „Moderní společnosti jsou společnostmi práce, budované kolem pracovní etiky a profesních rolí, ale jsou také ovlivňovány vizí a dnes i zřetelně rostoucí reálnou perspektivou světa bez práce. ...Ve skutečnosti se práce stává z břemene privilegiiem.“¹² Předmětem kritiky práce emancipující bylo to, že tato podoba práce dělila společnost na bohaté a chudé. Dnes se objevuje obava, aby práce mizející nevedla k rozdělení společnosti na pracující a nepracující. Jak Dahrendorf [1990: 143] konstatuje, není dnes již práce řešením sociálních problémů, ale jejich součástí.

Tento vývoj probíhal v několika vlnách. V první vlně docházelo k pohybu pracovních míst mezi odvětvími a mizení placené práce v jednom odvětví bylo nahrazeno (a často také způsobeno) její expanzí v odvětví jiném. Po exodu pracovních sil ze zemědělství do průmyslu, koncem 19. století a v první polovině 20. století, následovalo jejich další putování z průmyslu do služeb.¹³ Mnozí z ekonomů i sociologů to vnímali jako expanzi do nových prostorů a doufali, že pracovní místa vznikající ve službách nahradí místa zanikající v zemědělství a průmyslu. Jiní byli v tomto ohledu značně skeptičtí – jak se ukázalo, oprávněně. Z počátku nové technologie vytlačovaly spíše nekvalifikovanou pracovní sílu, postupně však mizející práce začala ohrožovat i profese, jejichž výkon tradičně vyžadoval vysokou kvalifikaci. Nezaměstnanost začala ohrožovat i střední třídy.

Řekneme-li, že placená práce mizí, neznamena to ovšem, že zmizí. Spekulace o tom, že placená práce se ze společnosti zcela vytratí, nejsou příliš podloženy a snoubí se v nich předtuchy s vizemi a utopiemi. Reagují však na skutečnost, že pro nezanedbatelnou část populace je stále obtížněji realizovatelný klasický model celoživotního zaměstnání.¹⁴ Nejen člověk zaměstnání častěji ztrácí a nalézá je znovu

¹² To, že se placená práce, jako sebenaplnění a smysl života, jako jádro či osa sebevědomí a hrlosti, stala privilegiem nemnohých (jež mají často současně i výsadu, že mohou svou práci chápat jako hru, seberealizaci a zábavu), konstatuje řada autorů [Bauman 1998].

¹³ Toffler [1992: 14] tvrdí, že se tímto směrem vydává jedna technologicky vyspělá země za druhou. Jones [1982] konstatoval, že již v roce 1945 dosáhla zaměstnanost ve službách v Austrálii 50% podílu v placené pracovní síle (v roce 1947 se tak stalo v USA, v roce 1948 ve Velké Británii, v roce 1960 ve Švédsku, v roce 1972 ve Francii a Německu). To má velké sociální konsekvence. Podle Giddense [2001] v nejrozvinutějších zemích je dnes ve výrobě zaměstnáno méně než 20% pracovní síly, tradiční dělnická třída z velké části zanikla a charakter dělnických společností se zásadně změnil.

¹⁴ Podle Reicha [2003] je ostatně myšlenka trvalého pracovního místa (a stálého příjmu) relativně nová, byla vázána na průmyslovou velkovýrobu a měla krátkou životnost.

s menší či větší (pro mnohé stále se prodlužující) prodlevou, ale může je ztratit kdykoliv a jednou možná i natrvalo. Řeč je zde především o těch, kdo nevládnou dostatečným lidským kapitálem. Profesí těchto osob byla v rané modernitě jejich hbitost. Dnes je to flexibilita, která ovšem může být, stejně jako tomu bylo v případě hbitosti, jen eufemismem pro jejich marginalizaci.¹⁵

Tyto osoby jsou nuceny přijímat nejistá, nevýnosná místa s nestandardními pracovními smlouvami, ale i málo přínosná pro osobní rozvoj. Jejich pracovní kariéra je fragmentována a vrátit se po ztrátě zaměstnání na trh práce je pro ně stále obtížnější [Gallie et al. 1998]. Vracejí-li se, pak do stejně nevýhodných či ještě častěji do zhoršených podmínek. Ztrácejí přitom též svoji kolektivní identitu a individualizují se nejen co do podmínek své práce, ale i co se týče svých zájmů, životních šancí a strategií. Jako byla pro první fázi modernizace charakteristická koncentrace a standardizace práce, stala se pro druhou fází charakteristickou její decentralizace a individualizace.¹⁶ Je to ovšem současně i individualizace životních rizik [Beck 2000: 55] a na rozdíl od minulosti se dnes týká i středních vrstev, jejichž sociální status je bytostně spjat s úspěchem na trhu placené práce.

Co dále?

Pro marginalizované osoby placená práce přestává být osou životní jistoty, osobní i sociální identity a životních projektů. Vytratí-li se ovšem z jejich života, vytratí se současně z jejich životní zkušenosti i její étos. „Kde je ztracen vztah mezi lidskou a profesní identitou a identitou rodin, tam si lidé mohou připouštět jiné touhy a rozvíjet a uplatňovat také nové postoje k práci“, tvrdí Beck [1998: 44]. Je to logické. Cenit si vysoce placené práce, kterou nemohu mít, je z hlediska jedince přece klasická anomická situace, jak ji popsal Merton [2000]. Z hlediska společnosti pak není zanedbatelné, že pro mizející práci charakteristické „krátkodobé a částečné pracovní poměry jsou příliš marginální a příliš slabě zakotvené ve struktuře života, než aby mohly efektivně a s úspěchem plnit ty dozorčí a disciplinující funkce, jež se ne bezdůvodně s placenou prací a tradičním průmyslem spojovaly“ [Bauman, 1995: 71].

Jak dále? Scénářů možného budoucího vývoje je povícero. Mluví se o flexibilitě pracovní síly, o konci celoživotní profese, o pracovnících jako podnikatelích a spolupracovnících (akumulujících portfolio svého lidského kapitálu a chytře ho

¹⁵ Je ovšem nutno poznamenat, že co pro jedny může být prokletím jakožto „předzvěst zaměstnávání bez zabudovaných jistot, pocitů bezpečí, pevných závazků nebo budoucích nároků“ [Bauman, 2003: 256], může být pro jiné úkolem (celoživotního vzdělávání se) nebo šancí života plného zážitků. To se týká zejména vysoce (a obecně) kvalifikovaných osob.

¹⁶ Postihlo to jak formy solidarity mezi pracovníky (úpadek vlivu odborů v mnoha zemích), tak i solidaritu (či vzájemnou loajalitu) mezi zaměstnanci a zaměstnavateli. Podle Baumana [2002: 242] „lidé vědí, že jsou vlastně na jedno použití, takže poutat se a být věrný svému zaměstnavateli má pro ně jen malý význam, stejně jako udržovat trvalé vztahy se spolupracovníky“.

rozdělujících mezi různé dílčí pracovní poměry).¹⁷ Mluví se také o strategiích vytváření pracovních míst orientovaných na budoucnost a o investicích do lidských zdrojů, jak tomu je v případě Giddense a jeho státu sociálních investic [Giddens 2001], či o občanské práci, jež by měla konkurovat práci placené [Beck 2000]¹⁸. Ale ozývá se i volání po zajištění „základního příjmu“, který nemusí být nutně vázán na placenou práci v situaci, kdy snaha o dosažení plně zaměstnanosti není adekvátní odpovědí na současné problémy [Offe 1996].

Scénáře budoucího možného vývoje mají v mnohém normativní charakter, za každým z nich lze identifikovat konkrétní ideologii.¹⁹ Jedny scénáře vidí v mizející práci jen problémy, jež jim tradice moderny velí řešit udržováním plně zaměstnanosti a různou formou inkluze marginalizovaných osob do trhu placené práce. Navrhuje se také, aby se lidé spokojili s nižším příjmem a menšími jistotami a zvyšovali produktivitu, a tím snižovali mzdové náklady, aby byli flexibilní, akceptovali rizika trhu práce a podnikali. Další scénáře navrhují vyjmout část populace z trhu práce zkrácením celoživotní nebo roční, týdenní či denní pracovní doby. Jiné scénáře vidí řešení v rozšiřování pracovních příležitostí založeném na státních výdajích a na regulaci trhu práce, či ve zvyšování kvalifikace a obecně lidského kapitálu pracovníků.

Existují však i jiné scénáře, které tvrdí, že mizení práce v sobě obsahuje současně jak problém, tak i jeho řešení. Spolu s procesy mizení práce dochází i k hodnotovým přesunům. Moderní kapitalismus se svojí orientací na masovou výrobu zboží vyžadující masovou spotřebu a vyvolávající masovou migraci, podle Bella [1999] nakonec logicky dospěl k přesunutí těžiště z výroby do spotřeby a jeho motorem se staly hédonismus a marketing. To vedlo k postupnému rozkladu protestantské etiky. A to je právě považováno některými autory za podmínku překonání problémů, jež přináší mizející práce.²⁰ Před industrializací se kvalita života neodvíjela od placené práce. Neotvírá se analogická možnost i v postindustriálním světě? Nemůže být odumírání pracovní etiky, jež je chápáno jako nežádoucí symptom problému, zároveň i jedním z jeho řešení? Co brání tomu, aby opět zmizelo odlišení práce jakožto práce placené od ostatních aktivit? Odlišení, které řada autorů chápe jen jako krátkou historickou epizodu v lidské historii [Giddens, 1994: 176]? Konec kon-

¹⁷ Gross [2000] ovšem oprávněně konstatuje, že pro mnohé jedince tato flexibilita i její projevy v pracovních právních vztazích, jako jsou pracovní poměry na dobu určitou, práce do odvolání, sdílená práce apod., představují spíše riziko než příležitost.

¹⁸ Oproti zmíněné koncepci emancipující práce se naopak klade důraz na to, že výdělečná práce není již pro emancipaci nutností.

¹⁹ Více se lze o různých scénářích reagujících na mizení placené práce dočíst v knize Ulricha Becka *The Brave New World of Work* [Beck 2000], jež je nejen pokusem o jejich shrnutí, klasifikaci a hodnocení, ale obsahuje i návrh Beckovy vlastní alternativní strategie (i když rozporně přijímané odbornou veřejností).

²⁰ V podmínkách volného trhu práce je protestantská etika práce nutná, aby lidi přesvědčila, že jejich pracovní úkoly jsou nezbytné a čestné. Avšak v situaci, kdy je práce nedostatek, stává se redundantní [Anthony 1977].

ců, neztrácí se práce jako taková, ale abstraktní, měřitelná práce, oddělitelná od toho, kdo ji vykonává. Práce, kterou lze prodat či koupit na pracovním trhu [Gorz, 1999: 54]. To, že dnes společnost pomocí menšího množství práce vyprodukuje větší množství materiálních statků, vyvolává nutnost načrtnout obrysy nové společnosti, ve které právo na nesouvislou práci za mzdu otevře nový svobodný prostor pro vlastní aktivity, volný čas, politickou činnost, domácí povinnosti. V tomto smyslu vnímá Beck [2000] i fenomén masové nezaměstnanosti nejen jako katastrofu, ale i jako výzvu a možnou šanci dalšího vývoje společnosti, která by neměla být vymezována vylučně výdělečnou prací. Svým konceptem občanské práce se přiklání k řešení založenému na substituci placené práce jinými aktivitami. Také další autoři jsou toho názoru, že placenou práci mohou substituovat činnosti orientované na obec, komunitu a obecné blaho. Někteří, jako Offe [2000], se přiklání k myšlence možnosti poskytnout lidem na omezenou dobu svobodnou volbu mezi větším příjmem plynoucím z práce a menším příjmem plynoucím z redistribučního transferu, kompenzovaným nárůstem volného času. Expresivně a ve vyhrocené podobě to vyjádřila i Forresterová [1996] ve své knize *Hospodářská hrůza*, v jejímž závěru se ptá, proč nehledat způsob rozdělování a přežití, který by nebyl závislý na zaměstnanecké odměně. Na omezenost těchto vizí ovšem poukazuje řada autorů, podle kterých v hlavním proudu industriální společnosti placená práce stále přináší lidem výraznou a pro důstojný život nezbytnou ekonomickou a sociální odměnu (prostředky, jež lze získat redistribucí nezávisle na trhu práce, nejsou ani postačující k dosažení obvyklého životního standardu, ani uspokojivým způsobem legitimizovány). Nemít placenou práci stále znamená nejen osobní frustraci, ale i sociální exkluzi. Scénáře tohoto typu tak zatím nejsou příliš atraktivní ani uspokojující, ani integrující – a proto ani příliš reálné. Není však vyloučeno, že se o nich začne uvažovat jinak, jestliže nás další prohlubování nerovné distribuce placené práce donutí položit si otázku, „jak je možná demokracie ve společnosti, kde není možná plná zaměstnanost“ [Beck, 2000].

PETR MAREŠ je profesorem sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se sociálními problémy, zejména nerovností, chudobou, nezaměstnaností a sociální exkluzí. Publikuje především v *Sociologickém časopise/Czech Sociological Review*. V roce 1994 vydal monografii *Nezaměstnanost jako sociální problém (třetí vydání 2002)*, v roce 1995 *Status for the Poor (Occasional papers – University of Essex)* a v roce 1999 monografii *Sociologie nerovnosti a chudoby (Sociologické nakladatelství)*.

Literatura

- Anthony, P. D. 1977. *The Ideology of Work*. London: Tavistock.
- Atkinson, Anthony B. 1998. „Social Exclusion, Poverty and Unemployment“. Pp. 1–20 in *Exclusion, Employment and Opportunity*, eds. by Anthony B. Atkinson and John Hills. London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics.

- Bakke, E. Wight 1933. *The Unemployed Man. A Social Study*. London: Nisbet.
- Bauman, Zygmunt 1995. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Sociologické nakladatelství
- Bauman, Zygmunt 1998. *Work, Consumerism and the New Poor*. Buckingham: Open University Press.
- Bauman, Zygmunt 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- Beck, Ulrich 1992. *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Beck, Ulrich 1998. *Democracy without Enemies*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich 2000. *The Brave New World of Work*. Cambridge: Polity Press.
- Bell, Daniel 1999. *Kulturní rozpory kapitalismu*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Brooks, David 2001. *Bobos. Nová americká elita a její styl*. Praha: Dokořán.
- Dahrendorf, Ralf 1990. *The Modern Social Conflict. An Essay on the Politics of Liberty*. Berkeley: University of California Press (slovensky: 1991. *Moderný sociálny konflikt. Esej o politike slobody*. Bratislava: Archa).
- Dean, Mitchell 1991. *The Constitution of Poverty. Towards a Genealogy of Liberal Governance*. London: Routledge.
- Dumazedier, Joffre 1974. *Sociology of Leisure*. Amsterdam: Elsevier.
- Erdély, Evžen 1990. *Švec, který dobyl světa*. Zlín: Archa.
- Forrester, Viviane 1996. *L'horreur économique*. Paris: Fayard (česky: 2001. *Hospodářská hrůza*. Brno: Doplněk).
- Foucault, Michel 2000. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- Fourastié, Jean 1969. *40000 hodin*. Praha: Mladá fronta.
- Freud, Sigmund 1990. „Nespokojenost v kultuře“. Pp. 316–380 in *O člověku a kultuře* ed. by Sigmund Freud. Praha: Odeon.
- Friedmann, Georges 1964. *Le travail en miette*. Paris: Gallimard (česky: 1970. *Rozdrobená práce*. Praha: Práce).
- Gallie, Duncan, Michael White, Yuan Cheng and Mark Tomlinson 1998. *Restructuring the Employment Relationship*. Oxford: Clarendon Press.
- Giddens, Anthony 1994. *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony 1999. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Giddens, Anthony 2001. *Třetí cesta. Obnova sociální demokracie*. Praha: Mladá fronta.
- Gorz, André 1999. *Reclaiming Work. Beyond the Wage-Based Society*. Cambridge: Polity Press.
- Gross, Peter 2000. „Společnost mnoha příležitostí.“ Pp. 108–116 in *V jaké společnosti vlastně žijeme?* ed. by Armin Pongs. Praha: ISV nakladatelství.
- Hirsh, Fred 1976. *Social Limits to Growth*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Illich, Ivan 1981. *Shadow Work*. London: Marion Boyars.
- Jahoda, Marie 1979. „The Impact of Unemployment in the 1930s and 1970s“. *Bulletin of British Psychological Society*, 32:309–314.
- Jones, Barry 1982. *Sleepers, Wake! Technology and the Future of Work*. Melbourne: Oxford University Press.
- Kahn, Herman and Anthony J. Weiner. 1967. *The Year 2000. A Framework for Speculation on the Next Thirty-Three Years*. London: Macmillan.
- Keynes, John M. 1931. „Economic Possibilities for Our Grandchildren“. In: *Essay in Persuasion*, ed. by John M. Keynes. London: Macmillan.
- Inglehart, Ronald 1977. *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald 1990. *The Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Leakey, Richard E. a Lewin Roger. 1984. *Lidé od jezera*. Praha: Mladá fronta.
- Librová, Hana 1994. *Pesťří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Veronika.
- Librová, Hana 2003. *Vlažní a váhaví. Kapitoly o ekologickém luxusu*. Brno: Doplněk.

- Lister, Ruth 2000. „Strategies for Social Inclusion: Promoting Social Cohesion or Social Justice?“ Pp. 37–54 in *Social Inclusion. Possibilities and Tensions*, ed. by Peter Askons and Agnus Stewart. Houndmills: Palgrave.
- Marcuse, Herbert 1964. *One-Dimensional Man*. Boston: Beacon Press (česky: 1991. *Jednorozměrný člověk. Studie o ideologii rozvinuté industriální společnosti*. Praha: Naše vojsko).
- Marshall, Thomas H. 1950. *Class, Citizenship, and Social Development*. Garden City, New York: Doubleday.
- Meadows, Denis L., Donella H. Meadows et al. 1972. *The Limits to Growth*. New York: Universe Book.
- Meadows, Donella H., Dennis L. Meadows and Jørgen Randers. 1992. *Beyond the Limits*. Chelsea Green Publishing Company (česky: 1995. *Překročení mezí. Konfrontace globálního kolapsu s představou trvale udržitelné budoucnosti*. Praha: Argo).
- Merton, Robert K. 2000. „Sociální struktura a anomie“. Pp. 132–177 in *Studie ze sociologické teorie* ed. by Robert K. Merton. Praha: Slon.
- Mishan, Ezra J. 1977. *The Economic Growth Debate. An Assessment*. London: Allen and Unwin.
- Nassehi, Armin 2000. „Funkcionálně diferencovaná společnost“. Pp. 163–181 in *V jaké společnosti vlastně žijeme?*, ed. by Armin Pongs. Praha: ISV nakladatelství.
- Offe, Claus 1989. *Disorganized Capitalism. Contemporary Transformations of Work and Politics*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Offe, Claus 1996. *Modernity and the State. East, West*. Cambridge: Polity Press.
- Offe, Claus 2000. „Společnost práce“. Pp. 193–203 in *V jaké společnosti vlastně žijeme?*, ed. by Armin Pongs. Praha: ISV nakladatelství.
- Reich, Robert B. 1995. *Dílo národů. Příprava na kapitalismus 21. století*. Praha: Prostor.
- Reich, Robert B. 2003. *V pasti úspěchu. Diagnóza kapitalismu 21. století*. Praha: Prostor.
- Toffler, Alvin 1992. *Šok z budoucnosti*. Praha: Práce.
- Whyte, William H. 1956. *The Organization Man*. New York: Simon and Schuster (česky: 1968. *Organizační člověk*. Praha: Svoboda).